

УДК 347.91:94

Е.С. ЗЕЛЕНЯК, Закарпатський державний університет

ОЦІНКА ДОКАЗІВ У ПЕРІОД ЗАБОБОН ТА МІФОЛОГІЧНИХ ВІРУВАНЬ

Ключові слова: оцінка доказів, східні слов'яни, протодержави, цивільний процес

Правильно здійснена оцінка доказів гарантує винесення обґрунтованого рішення по цивільній справі, а якщо встановленим фактам буде дана належна ще правова оцінка, то рішення суду буде також відповідати і вимогам законності. Проте найближче знайомство з історичним розвитком юридичного процесу показує, що суддя не завжди брав однакову участь в дослідженні істини і роль, яка відводилася його внутрішньому переконанню, як підстави рішення не була однорідна в різних історичних періодах [1, с.55]. Інститут оцінки доказів у цивільному процесі пройшов тривалий шлях у своєму становленні, у процесі якого він неодноразово змінювався настільки істотно, що це приводило до панування на протязі декількох століть різних теорій доказування [2, с.233]. Для усвідомлення процесу становлення інституту оцінки доказів на українських землях необхідно вивчити його зародження далекому минулому, коли говорити про існування держав ще не приходиться.

Питання аналізу доказової бази східних слов'ян у додержавний період присвячено праць багато вчених, але всі їхні наукові роботи були написані в основному до 1917 р. або у радянський період. Зокрема, серед таких учених можна визначити М.Ф. Владимирського-Будданова, Б.Д. Грекова, Н. Дювернуа, С. Пахмана, В.І. Сергієвича, С.В. Юшкова тощо. На сучасному етапі дослідженням еволюції інституту оцінки доказів займалася невелика кількість учених і то тільки у рамках кримінального процесу. Зокрема, у цьому відношенні можна відзначити дисертаційну роботу Л.А. Петручак.

Метою даної статті є визначення закономірностей становлення та розвитку інституту оцінки доказів у східних слов'ян у додержавний період.

Історія захисту порушених прав сягає глибокої давнини, коли ще навіть згадки про якінебудь держави і мови не велось. В наших предків східних слов'ян відновлення порушених прав було справою самих зацікавлених приватних осіб. Цей прадавній процес являється у формі самосуду, тобто самоправства, і найрізкіше своє вираження отримав в праві помсти. Це особиста розправа того, що потерпів правопорушення з кривдником. Це явище було властиво усім народам на такому же первинному ступені розвитку як і східні слов'яни. Вказівку на сліди такого порядку можна знайти у Руській Правді, де ст.18 забороняє силою віднімати своє, а звідси можна вивести, що раніше всякий розправлявся сам [3].

Передумови для формування державності у наших предків почали виявлятися ще задовго до утворення їхньої першої держави на території сучасної України – Київської Русі.

В історії держави і права України виділяють такий період у становленні державності наших пращурів як додержавний період, коли існували протодержави, які поєднували у собі такі форми політичної організації, що характеризують з однієї сторони первіснообщинне суспільство, а з іншої державне [4, с.32-33]. Як правильно вказував Б.А. Рибаків, «родоплеменне суспільство у вищій фазі свого розвитку володіє стількома ознаками майбутнього феодального суспільства, що виділити границю між первісною общинністю, що уходить та феодализмом, який утверджується дуже важко» [5, с.256]. Окремі вчені зазначали, що на ранніх етапах розвитку державності у східних слов'ян існувало багато невеликих держав у формі сільських общин, які позначалися терміном «князівство» або «земля» [6, с.5]. Але як зауважують інші саме у VIII–IX ст. тільки почали формуватися передумови для виникнення державності, після того як була сформована територіальна община [5, с.258]. Ось чому навряд чи виправдано говорити про існування держав уже на цьому

етапі, так як політична організація східних слов'ян була ще далекою від держави, хоча і наближалася до неї.

Форму суспільних відносин східних слов'ян можна визначити як воєнна демократія, ознаками якої є участь усіх членів племінного союзу у вирішенні важливих суспільних питань; особлива роль народних зборів як вищого органу влади; загальне озброєння населення (народне ополчення) [7, с.14]. У VIII ст. було утворено 14 племінних союзів, що діяли у формі воєнної демократії [7, с.14].

Отже, якщо підсумувати вищевказаний матеріал, то можна зробити висновок, що до появи держави Київської Русі у східних слов'ян додержавного періоду VIII–IX ст. існувала така політична організація суспільства, яка характеризувалася одночасно рисами і первіснообщинного суспільства, яке занепадало та державного суспільства, яке формувалося. Це період існування протодержав у східних слов'ян, елементом суспільно-політичного життя яких було існування судочинства.

Характерною рисою існування суду цього часу було те, що він носив общинний характер, де судочинство, у тому числі й процес доказування регламентувався усними звичаями, які вироблялися в середині племені. Наразі судити скільки було втрачено звичаїв, які регламентували судовий процес не можливо із-за слабкої джерельної бази, але те що вони існували, то це не піддається сумніву, оскільки вони отримали свою фіксацію у більш пізній період оцінки доказів – період існування формальних доказів. Саме тоді норми Руської Правди зафіксували звичаєві правила, які регламентували не тільки роботу суду з системою формальних доказів, але й ті, які стосувалися доказів, що базувалися на забобонах.

Общинний суд не був органом державної влади, але він виступав простою формою суду, його «зародком» [8, с.7]. І на цей суд покладалася більша відповідальність ніж на судів інших періодів у плані оцінки доказів, оскільки із-за слабкої правової регламентації не тільки спірних відносин сторін, але і самого судочинства їм необхідно було яким-небудь чином приймати правильне рішення у

справі. Як вказував Н. Дювернуа, характеризуючи цей період, «вся гарантія правосуддя залежала від особистої гідності самого судді» [9, с.158]. Але, на нашу думку, у розпорядженні суддів того часу були певні процесуальні засоби, які давали їм змогу встановити істину у справі. Мова йде про систему доказування, яка базувалася на міфологічних віруваннях та забобонах, що були мірилом соціальної поведінки та справедливості того часу. До таких засобів доказування можна було віднести судові поєдинки (поле), судові ордалії (випробування водою і залізом) та присягу (роту). Вказані засоби доказування називалися ученими «суди Божі» [10, с.718–719; 11, с.187], які протиставлялися звичним засобам доказування у сучасному розумінні, що використовувалися у «людських судах».

Про існування судових поєдинків у додержавний період східних слов'ян чітко вказують автори підручника з історії держави і права України, посилаючись на праці арабського вченого Ібн-Руста (IX ст.), що відмічав існування на Русі звичаю «божого суду», тобто розв'язання спірної справи поєдинком [4, с.33]. Щодо судових ордалій, під якими розуміли випробування за допомогою сил природи, то як вказує Л.А. Петручак даний метод застосовувався ще у язичницькі часи і пізніше був пристосований церквою у практиці церковних судів [1, с.58]. Присяга як спосіб встановлення істини у вигляді клятви перед богами, за думкою М.Ф. Владимирського-Буддана була найпершим «джерелом», з якого народилися всі інші докази, які базувалися на забобонах, зокрема, судові поєдинки та ордалії [10, с.720].

Міфологічний характер судових поєдинків, судових ордалій та присяги, які мали особливе значення процесуальних засобів доказування у досягненні істини у справі пронизували весь побут наших предків і були тісно з ним пов'язані. Існування на цьому рубежі (VIII–IX ст.) міфологічного світогляду надає вказаним засобам доказування надзвичайно важливий характер, оскільки їх використання було прямо пов'язано з апелюванням до слов'янських богів (наприклад, Перуна), що

мали не допустити виграшу неправдивої сторони справи. Як вказує С. Пахман «божество, приймаючи безпосередню участь у всіх діях людських та у вирішенні спірних відносин, повинно вказати на якій стороні істина та викрити брехню» [11, с.24].

Зразу відзначимо, що правовий матеріал, який би відзначав форму проведення судових поєдинків, ордалій та присяги саме у додержавний період у нас своєрідний, оскільки його ми будемо брати з норм Руської Правди та ряду інших правових джерел, які були сформовані вже у наступний часовий період історії становлення інституту оцінки доказів – період, який базується на формальних доказах. Але такий підхід є виправданим, оскільки джерельною базою, наприклад, Руської Правди були звичаї [12, с.10], що формувалися не одне століття на слов'янських землях. Ряд дослідників відзначають, що багато норм Руської Правди є звичаями, які діяли ще у дохристиянський період, зокрема, Коротка Редакція, де навіть згадки не має про християнство [11, с.8].

Про судові поєдинки норми Руської Правди не згадують взагалі (М.А. Чельцов-Бебутов вважає, що з тексту Руської Правди судовий поєдинок зник із-за провини переписчиків, які були монахами, а фізична боротьба не відповідала ідеології християнської церкви [13, с.639]), проте у іноземних оповідях про русів інформація про поєдинки вперше припадає ще на X-XI ст.; саме араби Ібн-Даста і Мукаддезі говорять, що невдоволені рішенням князя вирішують суперечку своїми мечами. Судові поєдинки зароджуються в глибокій старовині, виходячи із самих ознак первинного процесу (особистої боротьби). Вони існували поряд з ордаліями, як їх заміна, залежно від вибору сторін, до XIII ст., але потім поступово почали витіснятися ордаліями [10, с.723]. На існування судових поєдинків у ранні дохристиянські часи східних слов'ян також звертають уваги ще ряд дослідників староруського права [11, с. 20; 14, с.520].

У даний період сторони поєдинку могли бути і не рівні, тобто фізично сильна людина могла виступити проти фізично слабшої. Це було пов'язано з тим, що фактично мова йшла про самоуправство, де спірна ситуація

вирішувалася на підставі фізичної сили. Проте з іншого боку існувало повір'я, що судовим поєдинком керують боги чи Бог, де перемога залежить не від доблесті тих хто бореться, а від вирішення справи вищою істотою, яка захищає праву сторону, схилиючи чашу вагів навіть на слабшу сторону (саме це в принципі й обумовило назву цього способу встановлення істини – суди божі або Божья правда) [11, с.106–107].

Сторона, що виграла у судовому поєдинку виграла судову справу, оскільки вважалося, що боги чи Бог не допустять виграшу тої сторони, яка казала неправду. Як вказував Н. Дювернуа «за торжеством сили умовно визнається торжество істини» [9, с.187].

Судові ордалії як і судові поєдинки базувалися на міфологічно-релігійних віруваннях, де істина сторони, яка про неї стверджувала у справі перевірялася за допомогою сил природи.

На відміну від судового поєдинку, про який норми Руської Правди абсолютно нічого не згадують за судові ордалії даний правовий збірник веде мову, вказуючи про можливість пройти сторонам справи випробування водою та вогнем (залізом).

Вище ми зазначали, що судові ордалії виступали старовинним способом, за допомогою якого вирішували правові суперечки ще у дохристиянський період.

Характерно, що достовірно відомо як відбувалося випробування вогнем – особі давали розжарений кусок заліза у долоню, якщо він її не опікав, то вона вважалася невинуватою («аже не ожеться» – ст.87 Просторової Редакції Руської Правди) [15, с.28].

Про форму випробувань водою отримуємо інформацію з повчання Серапіона, проповідника XIII ст. «Правила божественные повелевают многими послухы осудити на смерть человека. Вы же воду послухом поставите и глаголите: аще утопати начнетъ, неповинная есть, аще ли попловет, волхвовъ есть. Не может ли дьявол, видя ваше маловерие, подержати да не погрузится, дабы върещи в душегубство? Яко оставивше послушество боготворенного человека, идосте к бездушну естеству – к воде, приясте послушество на

прогнєванье Божие» [10, с.721]. Тобто перед випробуванням сторону справи зв'язували і кидали у воду: якщо він занурювався на дно, то його оголошували безневинним, якщо ж спливав на поверхню води – винний.

Деякі древні народи проходили випробування гарячою, а не холодною водою, сенс якого полягав у тому щоби протримати певний проміжок часу руки у кип'яченій воді. Але у східних слов'ян такої форми випробування водою не було, оскільки випробування водою вважалося більш легкою ордалією ніж випробування вогнем (залізом). Такий висновок зробив С. Пахман, аналізуючи у яких категоріях справ призначалося таке випробування (ціна позову у них була меншою ніж ціна позову при випробуванні вогнем) [11, с.79].

Випробування залізом призначалося при вирішенні більш серйозних справ ніж при випробуванні водою, що впливає з ціни позову [14, с.520].

Абсолютно нечітко говориться у Руській Правді, яка сторона підлягала випробуванням. М.Ф. Владимирський-Будданов вказував, що в деяких випадках підлягав випробуванню позивач, в інших – відповідач: а саме, коли позивач представив які-небудь докази, але недостатні для повного переконання у винності відповідача, то піддавався випробуванню відповідач [10, с.722]. Як вказує С. Пахман позивач підлягав випробуванню тільки у тому разі, якщо він не володів жодними доказами свого позову, але звинувачував відповідача; і ні в якому разі в одній справі не могли підлягати випробуванню і позивач, і відповідач одночасно, оскільки це суперечило самій природі даного доказу, щоби обидві сторони одночасно мали наслідки такого випробування (якщо вони його обоє пройдуть або, навпаки, не пройдуть) [11, с.75–76].

Результати випробування могли бути тільки двоякі, оскільки тут судочинство проводили боги: залишаються сліди при опіках (не тонула людина) – винувата особа; відсутні вони (тонула особа) – невинувата.

Ще одним способом встановлення істини у справі було принесення присяги (роти) стороною справи.

Як вказує С.В. Юшков про присягу говорять пам'ятки X ст., тобто вона відома ще з дохристиянських часів, зокрема, коли князь Олег укладав договір з Візантією, то він з дружиною клявся богом Перуном [14, с.520].

За нормами Руської Правди присяга надавалася при обґрунтуванні невеликих позовів, зокрема, якщо вимоги впливали з договору позики, що міг укладатися без свідків, наприклад, на невелику суму (не більше 3 гривень) або з договору поклажі [10, с.720].

Таким чином, у вказаний додержавний період східних слов'ян VIII-X ст. н.е. зародилася перша система оцінки доказів при вирішенні правових конфліктів, характерною рисою якої було те, що суддя не здійснював оцінку доказів за своїм внутрішнім переконанням, оскільки обрядові дії, що вчиняли сторони – судові поєдинки, судові ордалії та присяга – покликані були показати, що рішення у справі виносить не людина, а боги. Ось чому рішення, постановлені за участі таких доказів міфологічно характеру, вважалися авторитетними та остаточними. Оскаржувати їх було не можливо, так як у такому разі треба було ставити під сумнів «божественне рішення», що у ті часи міфологічного світогляду було просто не припустимим. Суд, визначаючи яка сторона виграла справу, таким чином ніби вказує на якій стороні істина, але він не досліджує докази для встановлення її вини і в обґрунтування судового рішення ставить результати «судів божих».

ЛІТЕРАТУРА

1. Петручак Л. А. Проблемы возникновения, развития и формирования правил оценки доказательств в уголовном судопроизводстве России: дис. ... кандидата юрид. наук : 12.00.01 / Петручак Лариса Анатольевна. — Ставрополь, 2000. — 259 с.
2. Аверина Ю. А. Теория формальных доказательств / Ю. А. Аверина // Правоведение. – 2006. – № 5. – С. 233-242.
3. Сергеевич В. И. Лекции и исследования по древней истории русского права / В. И. Сергеевич [Электронный ресурс]. –

4 GB. – СПб. : Типография М. М. Стасюлеви-ча, 1910. – (Гарант-студент: специальный выпуск для студентов, аспирантов и преподавателей) – 1 электрон. опт. диск (DVD-ROM) ; 12 см. – Систем. вимоги: MS Windows (2000/XP/Vista/7). Celeron 500 МГц, 128 Мб ОЗУ. – Назва з контейнера.

4. Історія держави і права України. Частина 1 : підруч. для юрид. вищих навч. закладів і фак. : у 2 ч. / [А. Й. Рогожин, М. М. Страхов, В. Д. Гончаренко та ін.] ; за ред. акад. Академії правових наук України А. Й. Рогожина. – К. : Ін. Юре, 1996. – 368 с.

5. Рыбаков Б. А. Киевская Русь и русские княжества XII-XIII вв. / Рыбаков Б. А. – М. : Наука, 1982. – 591 с.

6. Бондаренко Е. Ю. История государственного управления России / Бондаренко Е. Ю. – Владивосток : Изд-во ТИДОТ ДВГУ, 2001. – 117 с.

7. Исаев И. А. История государства и права России : учебник / Исаев И. А. – 3-е изд., перераб. и доп. – М. : Юристъ, 2004. – 797 с.

8. Троцин К. Історія судових установ в Росії / Троцина К. – Санктпетербург : Типографії Едуарда Веймара, 1851. – 387 с. – VII.

9. Дювернуа Н. Источники права и судъ въ древней Россіи: опыты по исторіи рускаго

гражданскаго права / Дювернуа Н. – М. : Въ университетской типографіи (Катковъ и К), 1869. – 415 с.

10. Владимирский-Буданов М. Ф. Обзор истории русского права / Владимирский-Буданов М. Ф. – М. : Издательский дом «Территория будущего», 2005. – 800 с.

11. Пахман С. О судебныхъ доказательствахъ по древнему русскому праву, преимущественно гражданскому, в историческом ихъ развитіи. / Пахман С. – М. : Въ университетской типографіи, 1851. – 212 с.

12. Історія українського права / [Шевченко О. О., Вовк О. Й., Капелюшний В. П., Шевченко М. О.] ; за ред. О. О. Шевченко. – К. : Олан, 2001. – 214 с.

13. Чельцов-Бебутов М.А. Курс уголовно-процессуального права. Очерки по истории суда и уголовного процесса в рабовладельческих, феодальных и буржуазных государствах / Чельцов-Бебутов М. А. – СПб. : Альфа, Равена, 1995. – 846 с.

14. Юшков С. В. Общественно-политический строй и право Киевского государства / С. В. Юшков. – М. : Госюриздат, 1949. – Т. 1. – 544 с.

15. Правда Русская : учеб. пособие / отв. ред. Б. Д. Греков. – М.-Л. : Изд-во АН СССР, 1940. – 112 с.

Зеленяк Е. С. Оцінка доказів у період забобон та міфологічних вірувань / Зеленяк Е. С. // Форум права. – 2012. – № 1. – С. 339–343 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2012-1/12zectmv.pdf>

Аналізуються засоби доказування, які були притаманні для східних слов'ян у додержавний період та правила, прийоми їх оцінки. Даний період оцінки доказів передуює періоду формальних доказів і відзначається нижчим ступенем розвитку інституту оцінки доказів у цивільному процесі.

***

Зеленяк Е.С. Оценка доказательств в период суеверий и мифологических верований

Анализируются средства доказывания, которые были присущи для восточных славян в догосударственный период и правила, приемы их оценки. Данный период оценки доказательств предшествует периоду формальных доказательств и отмечается низкой степенью развития института оценки доказательств в гражданском процессе.

***

Zelenyak E.S. The Valuing of Averment in the Period of Superstitions and Mythological Beliefs

The means of averment, which were inherent in Eastern Slavs in the pre-state period, the rules and modes of their valuing Analyses. This period of averment valuing precedes the period of formal averments and is marked with a lower stage of developing the institute of averment valuing in civil process.